

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

علوم قرآنی

ویژه دانشگاهها و مراکز آموزش عالی

Qur'ānic Sciences

For the universities and higher education centers

دکتر محمد کاظم شاکر
دانشیار دانشگاه قم

شاكر، محمد كاظم، ۱۳۴۲ -
علوم قرآنى / تأليف: محمد كاظم شاكر - قم: دانشگاه قم، ۱۳۸۷.
(انتشارات دانشگاه قم؛ ۷۳)
۳۶۸ ص.
بهاء: ۳۷۰۰۰ ریال
کتابنامه: ص. ۳۵۹-۳۶۸؛ همچنین به صورت زیر نویس.
۱. علوم قرآن - فن. الف. عنوان.
۲ م ۸۵ / ۹۱ BP

انتشارات دانشگاه قم

کد: ۷۳، شماره مسلسل: ۸۲

● علوم قرآنى

نویسنده: دکتر محمد كاظم شاكر

چاپخانه: ظهور

نمایه ها و صفحه آرایی: محمد ضياء سلطانی

طرح جلد: سيد كاظم مير عباسی

نوبت و سال چاپ: اول بهار ۱۳۸۷

شمارگان: ۱۰۰۰

بهاء: ۳۷۰۰۰ ریال

شابك: ۹۷۸-۹۶۴-۸۲۶۱-۳۵-۶

ISBN: 978 _ 964 _ 8261 _ 35 _ 6

نشانی الکترونیک: publication@qom.ac.ir

● کلیه حقوق مادی اثر برای ناشر محفوظ است.

قم، انتهای بلوار امین، دانشگاه قم، کد پستی: ۳۷۱۶۱۴۶۶۱۱

تلفکس: ۲۸۵۰۹۵۷

فهرست مطالب

۱۷	 دیباچه
	درس گفتار ۱: مباحث مقدماتی
	تعاریف، شاخه‌ها و منابع علوم قرآنی
۲۲	 اهداف درس
۲۲	 مقدمه
۲۳	 معنای اصطلاحی علوم قرآنی
۲۳	 ۱. علوم فی القرآن (معارف قرآن)
۲۵	 ۲. علوم للقرآن
۲۶	 ۳. علوم حول القرآن
۲۷	 شاخه‌های علوم قرآنی
۲۷	 ۱. تاریخ قرآن
۲۹	 ۲. مباحث ادبی قرآن
۳۰	 ۳. قرائت و تلاوت قرآن
۳۰	 الف - اختلاف قرائات
۳۰	 ب - فنون قرائت قرآن
۳۱	 ۴. تفسیر و تأویل قرآن
۳۲	 ۵. اعجاز قرآن
۳۲	 ۶. محکم و متشابه
۳۲	 مهم‌ترین منابع در علوم قرآنی
۳۲	 ۱. تک نگاری‌ها
۳۳	 ۲. مجموعه نگاری‌ها

خلاصه و نتیجه ۳۴

درس گفتار ۲: وحی

بخش نخست: معناشناسی وحی، کهنات، الهام و مکاشفه

مروری بر مباحث پیشین	۳۸
اهداف درس	۳۸
مقدمه	۳۸
معناشناسی وحی	۳۹
الف - وحی در لغت	۳۹
ب - وحی در اصطلاح	۴۴
معناشناسی کهنات	۴۴
الف - چیستی کهنات	۴۴
ب - اقسام کهنات	۴۵
معناشناسی الهام	۴۷
الف - بررسی معنای الهام	۴۷
ب - تفاوت وحی و الهام	۴۸
معناشناسی مکاشفه	۵۰
الف - معنای مکاشفه	۵۰
ب - منشأ مکاشفه	۵۲
ج - مقایسه مکاشفه با رؤیا	۵۲
خلاصه و نتیجه	۵۴

درس گفتار ۳: وحی

بخش دوم: چشم اندازی از مباحث وحی شناسی

مروری بر مباحث پیشین	۵۸
اهداف درس	۵۸
مقدمه	۵۸
وحی در قرآن	۵۹
القای امر از جانب خداوند	۵۹
الف - فرمان به زمین	۵۹

ب- تدبیر و تقدیر در آسمان	۶۰
ج- الهام غریزی به حیوان	۶۱
د- القای امر به فرشتگان	۶۲
هـ- هدایت باطنی در انسان	۶۲
و- ارتباط گفتاری خدا با انسان	۶۴
ز- وحی رسالی	۶۷
وحی اخباری	۶۸
وحی دستوری	۶۸
وحی ابلاغی	۶۹
القای امر از فرشته به انسان	۷۰
القای امر از انسان به انسان	۷۱
القای امر از جانب شیاطین	۷۱
وحی در احادیث	۷۲
ابواب مربوط به وحی در کتب حدیثی	۷۳
اهم مضامین حدیثی در باب وحی	۷۳
کوشش‌های علمی پیشینیان در وحی شناسی	۷۵
تلاشهای علمی متأخران و معاصران در وحی شناسی	۷۷
مسائل بحث برانگیز وحی شناسی	۷۹
خلاصه و نتیجه	۸۰

درس گفتار ۴: وحی

بخش سوم: بررسی برخی از مسائل وحی شناسی

مروری بر مباحث پیشین	۸۴
اهداف درس	۸۴
مقدمه	۸۴
مهم‌ترین نظریات در تبیین وحی	۸۵
نظریه فعل گفتاری یا املائی لفظ	۸۵
نظریه القای معنا (گزاره)	۸۷
مسیحیان و وحی گزاره‌ای	۸۸

۸۹	 نظریه تجربه دینی
۹۰	 تجربه دینی چیست؟
۹۱	 تفسیر تجربه دینی
۹۳	 جایگاه نظریه تجربه دینی در وحی مسیحی
۹۴	 سرشت وحی محمدی؛ لفظ، معنی یا تجربه؟
۹۵	 قرآن، عین کلام خدا
۹۹	 طرق وحی بر پیامبر ﷺ
۹۹	 وحی در حال رؤیا
۱۰۲	 وحی در حال بیداری با حواس باطن
۱۰۳	 وحی در حال بیداری با حواس ظاهر
۱۰۴	 ویژگیهای وحی رسالی
۱۰۵	 خلاصه و نتیجه

درس گفتار ۵: نزول قرآن

بخش نخست: چشم اندازی از مباحث نزول قرآن

۱۰۸	 مروری بر مباحث پیشین
۱۰۸	 اهداف درس
۱۰۹	 مقدمه
۱۰۹	 معناشناسی اصطلاحات مربوط به نزول
۱۰۹	 معنای نزول
۱۱۲	 تفاوت انزال با تنزیل
۱۱۳	 ترتیب و تقویم نزول
۱۱۴	 جایگاه «نزول قرآن» در قرآن
۱۱۴	 مراحل نزول قرآن
۱۱۴	 الف - ثبوت در لوح محفوظ
۱۱۵	 ب - نزول بر عالم فرشتگان
۱۱۶	 ج - نزول بر قلب پیامبر اکرم ﷺ
۱۱۶	 نشانه‌های فترت وحی در قرآن
۱۱۶	 نزول دفعی و تدریجی

۱۱۷	ترتیب و تقویم نزول.....
۱۱۷	جایگاه «نزول قرآن» در روایات.....
۱۱۷	مراحل نزول قرآن.....
۱۱۸	بازتاب فترت وحی در روایات.....
۱۱۹	ترتیب و تقویم نزول در روایات.....
۱۱۹	سوره‌های مکی (۸۶ سوره).....
۱۲۳	سوره‌های مدنی (۲۸ سوره).....
۱۲۵	کوششهای علمی پیشینیان در مباحث نزول قرآن.....
۱۲۶	تلاشهای علمی متأخران و معاصران در مباحث نزول قرآن.....
۱۲۶	الف - ثبت ترتیب نزول سوره‌ها در مصحف ازهر.....
۱۲۷	ب - تفسیر قرآن بر اساس ترتیب نزول سوره‌ها.....
۱۲۷	ج - تاریخ اسلام و سیره پیامبر بر اساس ترتیب نزول.....
۱۲۸	د - نظریه پردازی در مورد تعدد نزول قرآن.....
۱۲۸	ه - نظریه پردازی درباره ارتباط مبعث با نزول قرآن.....
۱۲۸	و - تعیین ترتیب نزول سوره‌ها با معیارهای اجتهادی.....
۱۲۹	ز - بازسازی روایات ترتیب نزول.....
۱۲۹	مسائل بحث برانگیز در مورد نزول قرآن.....
۱۳۰	خلاصه و نتیجه.....

درس گفتار ۶: نزول قرآن

بخش دوم: بررسی برخی از مسائل نزول قرآن

۱۳۲	مروری بر مباحث پیشین.....
۱۳۲	اهداف درس.....
۱۳۲	مقدمه.....
۱۳۳	بعثت و زمان نزول قرآن.....
۱۳۳	سه نظریه در تبیین زمان بعثت و نزول قرآن.....
۱۳۳	نظریه اول: نظریه دو نوع نزول.....
۱۳۴	الف - نزول دفعی بر بیت المعمور و آغاز نزول تدریجی در مبعث.....
۱۳۵	ب - نزول دفعی بر قلب پیامبر ﷺ در شب قدر و آغاز نزول تدریجی در مبعث.....

۱۳۶	نظریه دوم: تفکیک بین آغاز نزول قرآن و زمان بعثت
۱۳۷	نظریه سوم: وقوع هم زمان بعثت و آغاز نزول قرآن
۱۳۸	انواع نزول قرآن
۱۳۸	نزول دفعی
۱۳۹	ادله قرآنی نزول دفعی
۱۴۳	ادله روایی نزول دفعی
۱۴۴	نزول تدریجی
۱۴۵	حکمت‌های نزول تدریجی
۱۴۵	تقویت روحی پیامبر ﷺ
۱۴۶	حرکت آهسته و پیوسته در مسیر تثبیت احکام خدا
۱۴۶	پاسخ به موقع به مسائل و پیشامدها
۱۴۷	فترت وحی
۱۴۷	معنای لغوی فترت
۱۴۸	معنای اصطلاحی فترت وحی
۱۴۸	موارد ادعا شده در وقوع فترت وحی
۱۴۸	الف - بعد از اولین واحد نزول
۱۴۹	ب - پیش از نزول سوره ضحی
۱۵۰	ج - پیش از نزول سوره کهف
۱۵۱	د - در بین سوره مریم
۱۵۱	خلاصه و نتیجه

درس گفتار ۷: مکی و مدنی

بخش نخست: چشم‌اندازی از مکی و مدنی

۱۵۴	مروری بر مباحث پیشین
۱۵۴	اهداف درس
۱۵۴	مقدمه
۱۵۵	تعریف مکی و مدنی
۱۵۵	الف - معیار مکان
۱۵۶	ب - معیار زمان

جایگاه بحث مکی و مدنی در قرآن.....	۱۵۸
جایگاه بحث مکی و مدنی در روایات.....	۱۶۰
کوششهای علمی پیشینیان در مکی و مدنی.....	۱۶۲
۱. تعارض در روایات مکی و مدنی.....	۱۶۴
۲. معیارهای تشخیص مکی و مدنی.....	۱۶۵
تلاشهای علمی متأخران و معاصران در مکی و مدنی.....	۱۶۵
مسائل بحث برانگیز در مکی و مدنی.....	۱۶۸
خلاصه و نتیجه.....	۱۶۹

درس گفتار ۸: مکی و مدنی

بخش دوم: بررسی برخی از مسائل مکی و مدنی

مروری بر مباحث پیشین.....	۱۷۲
اهداف درس.....	۱۷۲
مقدمه.....	۱۷۲
ویژگیهای وحی مکی و مدنی.....	۱۷۳
معیارهای اسلوبی در تفکیک مکی و مدنی.....	۱۷۴
ویژگیهای محتوایی مکی و مدنی.....	۱۷۶
چالشهای مطرح شده در مورد تعارض آیات مکی و مدنی.....	۱۷۷
آیات استثنا.....	۱۸۲
آیات مدنی در سوره‌های مکی.....	۱۸۴
نمونه نخست: آیه ۲۰ سوره مزمل.....	۱۸۴
نمونه دوم: آیه ۴۵ سوره قمر.....	۱۸۵
آیات مکی در سوره‌های مدنی.....	۱۸۶
نمونه نخست: آیه ۱۱۳ سوره توبه.....	۱۸۶
نمونه دوم: آیه ۲۸۱ سوره بقره.....	۱۸۷
خلاصه و نتیجه.....	۱۸۷

درس گفتار ۹: اسباب نزول

بخش نخست: چشم‌اندازی از مباحث اسباب نزول

مروری بر مباحث پیشین.....	۱۹۰
---------------------------	-----

۱۹۰	اهداف درس
۱۹۰	مقدمه
۱۹۱	آشنایی با اصطلاحات
۱۹۱	سبب نزول و شأن نزول
۱۹۴	فضای نزول و جو نزول
۱۹۶	جایگاه اسباب نزول در آیات قرآن
۱۹۷	جایگاه اسباب نزول در روایات
۱۹۸	کوشش های علمی پیشینیان در زمینه اسباب نزول
۱۹۹	تلاشهای علمی متأخران و معاصران در زمینه اسباب نزول
۲۰۳	مسائل بحث برانگیز در اسباب نزول
۲۰۳	خلاصه و نتیجه

درس گفتار ۱۰: اسباب نزول

بخش دوم: بررسی برخی مسائل در اسباب نزول

۲۰۶	مروری بر مباحث پیشین
۲۰۶	اهداف درس
۲۰۷	مقدمه
۲۰۷	مقدم شمردن «عموم لفظ» یا «خصوص سبب»
۲۰۷	بررسی چند سبب نزول دارای لفظ عام
۲۰۷	الف - ظهار
۲۰۹	ب - لیعان
۲۱۰	ج - شهادت غیر مسلمانان و حدود اعتبار آن
۲۱۲	اعتبار عموم لفظ به شرط تأیید با سیاق
۲۱۵	نقش اسباب نزول در تفسیر قرآن
۲۱۶	بررسی چند نمونه از اسباب نزول
۲۱۶	الف - آیه ۱۴۵ انعام
۲۱۷	ب - آیه ۱۵۸ بقره
۲۱۸	ج - آیه ۱۱۵ بقره
۲۱۹	تعدد اسباب نزول و وحدت نازل

۲۱۹	فرض اول
۲۱۹	فرض دوم
۲۲۰	فرض سوم
۲۲۰	فرض چهارم
۲۲۱	وحدت سبب نزول و تعدّد نازل
۲۲۳	اعتبار روایات اسباب نزول
۲۲۵	خلاصه و نتیجه

درس گفتار ۱۱: محکم و متشابه

بخش نخست: چشم اندازی از مباحث محکم و متشابه

۲۲۸	مروری بر مباحث پیشین
۲۲۸	اهداف درس
۲۲۹	مقدمه
۲۳۰	بررسی معنای محکم و متشابه
۲۳۰	محکم و متشابه در لغت
۲۳۱	محکم و متشابه در اصطلاح علوم قرآنی
۲۳۲	مهم ترین اقوال در تعریف محکم و متشابه
۲۳۲	آیات متشابه
۲۳۲	آیات محکم
۲۳۳	تحلیل معنای اصطلاحی محکم و متشابه
۲۳۴	احکام و تشابه، وصفی برای الفاظ
۲۳۵	احکام و تشابه، وصفی برای معانی
۲۴۰	جایگاه بحث محکم و متشابه در قرآن
۲۴۵	جایگاه بحث محکم و متشابه در روایات
۲۴۸	کوششهای علمی پیشینیان در زمینه محکم و متشابه
۲۵۰	تلاشهای علمی متأخران و معاصران در زمینه محکم و متشابه
۲۵۱	مسائل بحث برانگیز در محکم و متشابه
۲۵۱	خلاصه و نتیجه

درس گفتار ۱۲: محکم و متشابه

بخش دوم: بررسی برخی از مسائل در محکم و متشابه

۲۵۴	 مروری بر مباحث پیشین
۲۵۴	 اهداف درس
۲۵۵	 مقدمه
۲۵۵	 حکمت وجود تشابهات در قرآن
۲۵۶	 دیدگاههای مختلف در باب حکمت وجود تشابهات در قرآن
۲۵۸	 دیدگاه علامه طباطبائی درباره حکمت وجود تشابهات در قرآن
۲۶۰	 نسبی بودن محکم و متشابه
۲۶۳	 تفسیر تشابهات
۲۶۴	 بررسی دیدگاههای مختلف درباره تفسیر آیات متشابه
۲۶۴	 دیدگاه اول: محکّمات، مفسّر تشابهات
۲۶۴	 امّ الكتاب بودن محکّمات
۲۶۴	 تفسیر آیات قرآن با آیات دیگر
۲۶۵	 دیدگاه دوم: استفاده از محکّمات در رفع تشابه آیات، نه تفسیر آنها
۲۶۶	 دیدگاه سوم: نفی تفسیر تشابهات به طور مطلق
۲۶۷	 محکم و متشابه و قضیه تأویل
۲۶۸	 تأویل در لغت
۲۶۹	 کاربردهای واژه تأویل در قرآن کریم
۲۶۹	 ۱. تأویل گفتار = مقصود گوینده از گفتار
۲۷۱	 ۲. تأویل گفتار = تحقق مفاد گفتار
۲۷۲	 ۳. تأویل فعل = انگیزه فاعل از فعل
۲۷۳	 ۴. تأویل فعل = سرانجام و فرجام فعل
۲۷۴	 ۵. تأویل رؤیا = اصل حقایق غیبی ماورای نمادهای دیده شده در رؤیا
۲۷۴	 ۶. تأویل رؤیا = تحقق حقیقت رؤیا در عالم خارج
۲۷۵	 معانی اصطلاحی تأویل
۲۷۶	 تأویل از دیدگاه علامه طباطبائی

۲۷۷	 عالمان به تأویل قرآن.
۲۷۹	 خلاصه و نتیجه.

درس گفتار ۱۳: ناسخ و منسوخ

بخش نخست: چشم اندازی از مباحث ناسخ و منسوخ

۲۸۲	 مروری بر مباحث پیشین.
۲۸۲	 اهداف درس.
۲۸۳	 مقدمه.
۲۸۴	 بررسی معنای نسخ.
۲۸۵	 نسخ در لغت.
۲۸۶	 نسخ در اصطلاح.
۲۸۸	 فرق نسخ با تخصیص و تقیید.
۲۸۸	 شروط نسخ و محدوده آن.
۲۹۱	 جایگاه مبحث ناسخ و منسوخ در قرآن.
۲۹۲	 آیات مربوط به محور و اثبات.
۲۹۵	 آیات مربوط به نسخ و انشاء.
۲۹۹	 مراد از انشاء.
۳۰۰	 آیات مربوط به تبدیل.
۳۰۱	 جایگاه مبحث ناسخ و منسوخ در روایات.
۳۰۶	 کوششهای علمی پیشینیان در ناسخ و منسوخ.
۳۰۸	 تلاشهای علمی متأخران و معاصران در ناسخ و منسوخ.
۳۱۰	 مسائل بحث برانگیز در ناسخ و منسوخ.
۳۱۰	 خلاصه و نتیجه.

درس گفتار ۱۴: ناسخ و منسوخ

بخش دوم: بررسی برخی از مسائل ناسخ و منسوخ

۳۱۴	 مروری بر مباحث پیشین.
۳۱۵	 اهداف درس.
۳۱۵	 مقدمه.

۳۱۶	 انواع نسخ
۳۱۶	 نسخ متن آیه و حکم آن
۳۱۷	 نسخ متن آیه بدون نسخ حکم
۳۲۰	 نسخ حکم آیه بدون نسخ متن
۳۲۰	 نسخ قرآن به قرآن
۳۲۰	 نسخ قرآن به سنت
۳۲۲	 نسخ قرآن به اجماع
۳۲۲	 حکمت نسخ
۳۲۴	 بررسی مسائل چالش برانگیز در مورد ناسخ و منسوخ
۳۲۶	 بررسی نمونه‌هایی از آیات ناسخ و منسوخ
۳۲۷	 نجوا با پیامبر
۳۲۹	 إمتناع و عذّة وفات
۳۳۰	 ارث در میان مهاجر و انصار
۳۳۱	 میزان مقاومت در برابر دشمن
۳۳۲	 خلاصه و نتیجه

دیباچه

علوم قرآنی به مجموعه مسائل و گزاره‌هایی گفته می‌شود که در باره قرآن یا یکی از موضوعات منتسب به قرآن سخن بگویند. همان طور که بعداً به تفصیل در این باره خواهیم گفت، این تعریف از علوم قرآنی عام‌ترین و شامل‌ترین تعریف است. این تعریف همه مباحثی را که در مورد قرآن صورت گرفته است، اعم از مباحث سنتی که در کتب مشهوری چون الاتقان سیوطی آمده تا مباحث جدیدی چون زبان قرآن و هرمنوتیک فهم قرآن، شامل می‌شود.

این مجموعه بر اساس این تعریف از علوم قرآنی شکل گرفته است. آنچه که پیش روی شماست دفتر نخست از مجموعه‌ای است که عهده دار تبیین علوم قرآنی در قالبی نوین است. این کتاب به صورت درس‌گفتار تدوین یافته و به طور عمده برای تدریس در مقطع کارشناسی تنظیم شده است. هدف اولیه این کتاب آموزش مباحث علوم قرآنی در دانشکده مجازی علوم حدیث بوده و تاکنون چندین دوره تدریس شده است. هدف بعدی، گسترش این طرح است به طوری که هم مخاطبان بیشتری را شامل شود و هم مجموعه مجلدات آن تمام مباحث علوم قرآنی را پوشش دهد تا استادان و مراکز آموزشی در میان مباحث مختلف، بر اساس زمان و نوع برنامه آموزشی که در اختیار دارند، قدرت انتخاب مباحث متناسب را داشته باشند. به طور مثال، ممکن است در برنامه‌ای همه مباحث این مجموعه در چند ترم متوالی در قالب علوم قرآنی ۱، ۲، ۳ و تدریس شود و یا ممکن است که در برنامه‌ای دیگر چند درس از جلد اول و چند درس از مجلدات دیگر برای تدریس گزینش شود.

این اثر در میان مجموعه‌های موجود با عنوان علوم قرآنی، دارای طرحی کاملاً جدید است. همهٔ دروس در قالب مقاله‌ای علمی حاوی مقدمه، بدنهٔ اصلی و نتیجه است. علاوه بر آن، طرح کلی این مجموعه آن است که هر یک از مباحث علوم قرآنی را در دو بخش و در قالب دو درس عرضه کند؛ در یک درس، با عنوان «چشم اندازی به موضوع»، خواننده را با چهارچوب کلی بحث آشنا سازد و در درس دیگر، به بررسی چند مسأله از مسائل قابل توجه در آن موضوع پردازد. طرح دروسی که در این مجموعه به عنوان «چشم انداز» خواهد آمد علاوه بر مقدمه و نتیجه، به ترتیب زیر خواهد بود:

- تعریف و بیان اجمالی موضوع؛

- بازتاب آن موضوع در قرآن؛

- بازتاب آن موضوع در احادیث؛

- معرفی کوششهای علمی پیشینان؛

- معرفی تلاشهای علمی متأخران و معاصران؛

- معرفی مهم‌ترین مسائل بحث برانگیز؛

پس از هر یک از دروسی که با عنوان «چشم انداز» می‌آید، در درسی مستقل، مسائلی را که در بخش پایانی چشم انداز به عنوان مسائل مهم و بحث برانگیز معرفی شده است مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در این کتاب که نخستین دفتر از مجموعهٔ علوم قرآنی به سبک جدید است، به موضوعات زیر خواهیم پرداخت.

✽ وحی

✽ نزول قرآن

✽ اسباب نزول

✽ مکی و مدنی

✽ محکم و متشابه

✽ ناسخ و منسوخ

موضوع وحی به دلیل اهمیت و دامنه داری مسائلی در قالب سه درس و بقیه موضوعات مطابق طرح کلی این مجموعه هر یک در دو درس عرضه شده است. درس نخست، به مباحث مقدماتی در معناشناسی علوم قرآنی، شاخه‌ها و اهم منابع آن اختصاص یافته است.

بایسته است که متواضعانه مراتب سپاس و قدردانی خود را از همه بزرگوارانی که در تولید این اثر نقش داشته‌اند ابراز دارم. به ویژه از: روحانی نواندیش و پرتلاش حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای سید سعید حسینی که ظهور و درخشش دانشکده مجازی علوم حدیث مدیون کوششهای تحسین برانگیز اوست؛ سرکار خانم دکتر شادی نفیسی که پنج درس اول را مورد مطالعه و ارزیابی قرار دادند و نگارنده را از دیدگاههای صائب خویش بهره‌مند ساختند؛ قرآن پژوه کم‌بدیل حضرت حجة الاسلام والمسلمین جناب آقای سید محمد علی ایازی که بر بقیه دروس این کتاب نظارت علمی داشته و با عرضه پیشنهادهای ارزشمندشان، به یقین، بر غنای دروس افزودند؛ جناب آقای مصطفی سلیمی زارع، دانشجوی کارشناسی ارشد دانشکده علوم حدیث، که در سمت آموزشیار این درس، با پیگیری‌های مجدانه خود در تدوین به موقع این کتاب آموزشی و نیز اجرای آن در قالب صوتی و تصویری در محیط مجازی به ایفای نقش پرداختند؛ جناب آقای عباس زارع، سرپرست انتشارات دانشگاه قم، که به طور خستگی‌ناپذیر در کار ارتقای کمی و کیفی انتشارات دانشگاه می‌کوشند، و در نهایت، استاد فرهیخته جناب آقای دکتر محمود تقی زاده داوری، معاون پژوهشی دانشگاه قم، که تاکنون در کار نشر آثار اعضای هیأت علمی دانشگاه تلاشی تحسین آفرین داشته‌اند.

نگارنده نقدها، دیدگاهها و ارزیابی‌های شما خوانندگان گرامی را نیز فروتنانه بر دیده‌سپاس خواهد نهاد و به جبران و اصلاح کاستی‌ها در چاپهای بعدی همت خواهد گماشت.

بهمن ماه ۱۳۸۶

محمد کاظم شاکر

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم

www.ketab.ir